

AGÁRDI PÉTER

A baloldal hagyománytudata és önismerete

Metszetek a Szép Szó baloldali recepciójából¹

A Szép Szó alig három és fél évet élt. Teljes szövegtudata, újraolvasása,² mának szóló üzenete természetesen fontosabb, mint amivel jelen írásomban foglalkozom: a hét és fél évtizedes recepció egyetlen vonulatával.

A folyóirat hasábjain megjelent versek, novellák, esszék, tanulmányok, kritikák és publicisztikai írások, a fölszikkázó viták java maradandó irodalmi értékekről tanúskodik – s korántsem csupán József Attiláéiról. Napjainkban is érzékeny téma például a szocializmus, a baloldaliság, a liberalizmus különböző modelljei és értelmezései, a kapitalista rendszer természete, a fasizmus és a fajelmélet, az úgynevezett népi–urbánus vita, a freudizmus, a nemzeti tradíció, az irodalmi kánon stb. E tematikai, gondolati és esztétikai gazdagság olyannyira eleven, hogy „sajnos” könnyű 2011-ben is mellbevágóan aktuális idézetgyűjteményt szerkeszteni a folyóirat egykori textusaiból.³ Ugyanakkor éppen ezzel a megdöbbentő túlélőképességgel függ össze, hogy a tágan értett baloldalnak több mint hasznos (sőt talán morális kötelessége is) belenéznie a háromnegyed évszázados Szép Szó-recepció kínálta tükörbe: a szocialista világkép, gondolat, mozgalom, érték-

¹ Készült a Szép Szó 75 évvel ezelőtti indulása alkalmából a Politikatörténeti Intézetben 2011. május 26-án rendezett tudományos emlékülés előadása nyomán.

² Lásd legutóbb AGÁRDI Péter: „Nem ismerhetjük el az erőszak szellemi fölénységét”. 75 évvel ezelőtt indult a Szép Szó című folyóirat. Népszava, 2011. március 12., Szép Szó melléklet. 12–13.

³ Montázs az egykori Szép Szó lapjairól. Uo. 13.

rend, művészetfelfogás fájdalmas konfliktusokkal, öncsalásokkal, identitásválságokkal, doktrinerségekkel és legitimációs célú historizálásokkal terhes, mindazonáltal *önkritikus folytonossága* néz vissza e tükörből.

Természetesen igen tanulságos a folyóirat teljes fogadtatástörténete (szoros összefüggésben a József Attila-recepcióval), ezen belül különösen figyelmeztetők és szomorúan „maiak” azok az egykori és későbbi megbélyegzések is, amelyekkel a konzervatív, a jobboldali és szélsőjobboldali eszmekör képviselői a *Szép Szó*t illették. Ez utóbbiak meg is szaporodtak például a 2005-ös József Attila-centenárium kapcsán, amikor a folyóirat pátriárka korú, de szellemileg fiatalokat meghazudtolóan friss egykori szerkesztőjének, Fejtő Ferencnek kellett a *Szép Szó* védelmére kelnie a régi-új rágalmozókkal szemben.⁴ Legutóbb pedig Nyerges András fáradhatatlan szövegbányászata hozott felszínre eddig alig ismert dokumentumokat a korabeli fasisztoid, nyilas, nemzetiszocialista lapokból.⁵ A „keresztény-nemzeti-konzervatív” előjelű *történelemhamisítások* eszkálációjának évadján tehát különösen indokoltnak tűnik a *Szép Szó* újraolvasása és a recepció innovatív értelmezése. Magam itt és most mégis a baloldali recepció „problematikus” históriájából idézek föl néhány jellegzetes pillanatot és tendenciát, korántsem törekedve teljes áttekintésre s főleg nem terjedelmes dokumentációra. A tudományos igényű historiográfiai és recepciótörténeti megközelítés tanulságként, mementóként szolgálhat a *baloldali önismeret* számára is. Annál is inkább, mivel ez a recepció nem csupán lenyomata, hanem számos vonatkozásban *generálja is* a hazai baloldali mozgalmak és ideológiák változásainak, stratégiai és taktikai fordulatainak, narratíváinak és hagyományteremtésének, drámai önkorrekcióinak.

Tudomány-módszertani axióma: az *eszme-, a kritika-, a kultusz- és a recepciótörténet* nem a teleologikus „végcél” és nem is valami steril „végső igazság”, „örök érték” felől ítélkezik, hanem a szellemi mozgások áramába helyezkedve kísérli meg az elemezést,

⁴ Lásd erről AGÁRDI Péter: *Fejtő Ferenc testamentuma*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2009. 51–95.

⁵ NYERGES András: *Színrebotás. A végetvetés technikái. Élet és Irodalom*, 2011. április 15. 6.

a megértést és az értékelést. Ahogy a kritikátörténet-írás nem a tárgyi és esztétikai igazságszolgáltatás eszköze, hanem „a normafeltárás tudománya”, amely éppen azt a dialektikát próbálja megragadni, hogyan működik egy-egy korszak és/vagy irodalmi kánon közegében „az értékelő normaképzés és a normatív értékelés” kettős-egységes mechanizmusa,⁶ a plurális szellemi műhelyként funkcionáló folyóiratok recepciótörténete is hasonló módszerrel dolgozhat. Eközben természetesen igyekszik elkülöníteni a recepció, az értékelés alakulásának különböző faktorait: 1) az új tények, összefüggések megismerését, illetve a tárgyi tévedések korrekcióját; 2) az új szellemi-társadalmi horizontok felismerése által diktált szükséges történelmi átértékeléseket és innovatív olvasatokat; 3) a kortársak és az utókor alkotói szubjektív recepcióinak „érdekelvű” beszédmódváltásait; 4) a kultuszképzés és -képződés szociálpszichológiai tünetcsoportjait; valamint 5) a legitimációs és bünbakképző célú hamisításokat és historizálásokat, illetve ezek leleplezését és ideológiakritikáját. Jócskán van mindezekből a *Szép Szó* recepciójában, értelmezéstörténetében is, ideértve e tanulmány szerzőjének az elmúlt három évtized különböző periódusaiban publikált munkáit.⁷

A *Szép Szó* recepciójának és – vele összefonódva – a hazai baloldal ideológiai diskurzusainak négy történeti pillanatát villantom föl a továbbiakban.

⁶ DÁVIDHÁZI Péter: *Hunyit mesterünk. Arany János kritikusi öröksége.* Argumentum, Budapest, 1992. 9–71.

⁷ AGÁRDI Péter: *Értéktrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1982; Uő: A *Szép Szó* – ötven év múltán. 1985-ben írott utószó a folyóirat Bozóki András szerkesztette faksimile-antológiájához. Kossuth–Magvető, Budapest, 1987. 567–582., valamint AGÁRDI Péter: *Torlódó múlt. József Attila és kortársai.* T-Twins, Budapest, 1995. 77–100.; AGÁRDI Péter–LÉNGYEL András: Levélváltás a *Szép Szó* ügyében. *Jelenkor*, 1989/10. 973–975.; AGÁRDI Péter: Egy intranzigens demokrata „nyelvkritikája”. Gáspár Zoltán: *Közjogi villongások.* (1990) In: *Torlódó múlt.* I. m. 106–121.; Uő: „...A multat be kell vallani”. *Nemzeti kultúra – baloldali tradíció.* Argumentum–Lukács Archívum, 2006; Uő: *Fejtő Ferenc testamentuma.* I. m.

1. A kommunista párti teleológia Szép Szó-elbeszélése

Nem szükséges terjengős idézetekkel és hivatkozásokkal illusztrálni és bizonyítani, hogy a kommunista szellemű irodalmi és politikai publicisztika az 1930-as évektől kezdve az 1950-es évek végéig – tisztelet néhány kivételnek – durva egyoldalúsággal méltatta és kanonizálta József Attila életművét: a „problémátlan” marxista forradalmár, a kommunista lírikus szobrát faragta belőle. Következésképpen ennek az „épülő” vagy a már „létrejött szocializmusnak” az ideologikus munkásmozgalom-történeti teleológiája felől minősített minden, a költő körüli szellemi törekvést, mozgalmat, személyt. Vagyis azt vizsgálta: segítették-e vagy gátolták az ekként értelmezett kommunista eszméket, célokat, törekvéseket.

Szeretném egyértelművé tenni: nem szitokszóként és nem is differenciálatlanul negatív kategóriaként használom a „kommunista” jelzőt (miként manapság oly sokan és gyakran, köztük magukat egykor harsányan kommunistának vallók is). A bal féltékeny maradvá: ahogy az okkal rehabilitált *szociáldemokráciát* sem ildomos egységesként tételezni és apologetikusan értékelni, a *kommunista eszmeiség és mozgalom* is újraolvasást, valamint árnyalt újraértékelést érdemel; súlyos tévedéseivel, egyes személyiségeinek bűneivel együtt sem iktatható ki a nemzet történetéből. Ma már nem tűnik profanizálásnak, kegyeletstétésnek vagy éppen kultusztombolásnak az sem, tehát nyíltan beszélhetünk róla: az érett, 1927–1937 közötti József Attila világméretű *következő baloldali karakterén, marxista orientációján belül* („én, aki társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadónak...”⁸) a napi politikai oldások és kötések gyakori változásai – de nem a Fėja Géza felróta „szélkakasság” – jellemezték a költőt.⁹ Nem egy publicisztikai és kritikai tévedése szintén tény; súlyos torzítás volt a sterilizált és meghamisított „kommunista

⁸ JÓZSEF Attila: Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak? [1937 nyara] In: SZABOLCSI Miklós (szerk.): *József Attila összes művei. III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 193.

⁹ Lásd erről már a rendszerváltás évében: VERES András: Senkifia – mindenkié? József Attila utóélete. *Magyar Hírlap*, 1989. április 8. Melléklet 1.

szobor” árnyékában minősíteni a költői szociometria különböző sűrűsödési pontjait. (A felelős önkorrekció helyett „tisztálkodva” kompenzálók soraiban olykor elhangzó szociáldemokrácia-apológia vagy a lihegő, demagóg antikommunizmus úgysem elegendő vezeklés a nemzeti és egyetemes történelem jobboldali-szélsőjobboldali meghamisítói, újrairói szemében.) Egyébként is: a különböző történelmi, politikai helyzetekben, etikai alternatívákban egymástól élesen eltérő funkciója és értékkonnotációja volt annak a hitvallásnak, küldetéstudatnak, amelyet egykor kommunista-ként képviseltek – hadd utaljak csak az áldozatvállaló illegalitás és a hatalmi gőg pólusaira, avagy a messianisztikus és a bürokratikus szektásság Lukács György által is megszenvedett és elemzett különbségeire.

Az 1930–1950-es évtizedek domináns (bár nem kizárólagos) kommunista felfogása szerint – amelyet a remélt, illetve a beteljesülni hirdetett forradalmi szocializmus, a proletárdiktatúra teleológiája motivált – a Szép Szó és köre, József Attila liberális barátai úgymond rátelepedtek a költőre, kihasználták őt, visszaéltek a nevével, és igyekeztek ideológiailag rossz, polgári irányba befolyásolni, még ha egzisztenciálisan kétségtelenül segítették is és publikációs fórumot biztosítottak számára. Jellegzetesen szektás narratíva volt, főleg Vértés György¹⁰ és mások szövegeiben, hogy József Attila állítólag a KMP megbízásából állt volna össze a liberálisokkal (és személyén keresztül tulajdonképpen az illegális kommunista párt irányította egy ideig a folyóiratot), de ezek az íróbarátok valójában fokozatosan kiszorították volna őt a lap irányításából. Persze már ott és akkor is vitatkoztak ezzel a felfogással (mindenekelőtt Szabolcsi Miklós, a folyóiratbeli közlés Sz. M. monogramos előlapján¹¹), később még inkább, de a tétel s főleg ideológiai előítéletessége sokáig tovább élt, felerősítve a magyar irodalmi élet másik, „népies” vonulatának szintén antiliberalis-antikapitalista előjelű (részben kódoltan antiszemita felhangú)

¹⁰ VÉRTES György: A Gondolat és a Szép Szó kapcsolata. *Kortárs*, 1963/12. 1871–1874.; Uő: József Attila és az illegális kommunista párt. (Adalékok József Attila életéhez.) *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1963/2. 193–218., illetve Uő: *József Attila és az illegális kommunista párt*. Magvető, Budapest, 1964.

¹¹ VÉRTES György: *József Attila és az illegális kommunista párt*. I. m. 192.

Szép Szó-ellenessége által is. Az külön is szomorú, hogy a kommunista irodalompolitika a „népieket” gyakran kijátszotta az urbánusok ellen, mondván, hogy ők – még ha olykor kacérkodnak is a fajelmélettel – őszintén antikapitalisták és plebejus demokráták. Leginkább a rövid ideig illegális kommunista, később szociáldemokratává lett Fejtő Ferencet kiáltották ki bűnbaknak, meg a szintén emigráns Ignótus Pált; e stemplinek direkt napi politikai, illetve leleplező funkciója is volt: mindketten szemben álltak – baloldaliként is – a Rákosi-, majd a Kádár-féle politikával.

Ez a felfogás csak és kizárólag a kominternes Dimitrov által definiált, kommunisták vezetete népfrontot fogadta el hiteles antifasizmusnak, nem említette vagy éppen mentegette a sztálinizmus bűnös felelősségét a fasizmus terjedésében, a baloldal súlyos traumáiban és a náciizmus 1939 és 1943 közötti katonai sikereiben. Ez a kommunista felfogás – a saját jövőképből, politikai stratégiájából és taktikájából kiindulva – a liberalizmust és a szociáldemokráciát egészében rossz választásnak, történelmi út-tévesztésnek minősítette, ha nem is élt az 1920-as években gyakori megbélyegzéssel, amely szerint a szociáldemokrácia valójában szociálfasizmus. Hogy csak a mértékadó tekintélyeket említsem: lényegében ez a szemlélet jellemezte Révai József – részigazságai ellenére is csökkent és torz – irodalompolitikai cikkeit 1956-ig.¹² Hasonló ideológia keretezi Lukács György 1940-ben, szovjetunióbeli emigrációjában, „rossz” pillanatban (Molotov–Ribbentrop-paktum stb.) írott s 1945 után itthon többször is kiadott tanulmányát, amelyre azután Ignótus Pál levele reagált és Lukács válaszolt is neki.¹³ Ritka volt a kommunisták között az olyan hang, mint az álneves Bajomi-Lázár Endréé, aki a párizsi magyar emigráció lapjában együtt méltatta a „vegyes irányú”, de „a kitűnő fiatal szocialista költő”, József Attila verseit közlő *Szép Szót* a valóban

¹² Lásd erről Révai József: *József Attila*. Szerkesztette és a bevezetőt írta: ERKI Edit. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.

¹³ LUKÁCS György: Harc vagy kapituláció? Jegyzetek a *Szép Szó* néhány számáról; Ignótus Pál és Lukács György levélváltása 1945–1946-ból. Ambrus János bevezetésével. In: HEGYI Béla–TARJÁN Magda (szerk.): *József Attila és a Szép Szó*. Bev.: SZABOLCSI Miklós. Lapkiadó Vállalat, Budapest, 1987. 99–134., A Lukács-cikk és a levélváltás értelmezéséhez lásd AGÁRDI Péter: *A Szép Szó – ötven év múltán*. I. m. 567–582.; valamint Uő: *Torlódtó múlt. József Attila és kortársai*. I. m.

kommunista irányultságú népfrontos *Gondolattal*, Vértés György folyóiratával: „örömmel látjuk, hogy az antifasizmus polgári és proletár szárnya megtalálta az együttműködés lehetőségét”.¹⁴

Lukács és Révai – olykor diktatórikus hatalmi, illetve tekintélyelvű citatolóiával is nyomatékosított – hatása roppant erős és ellentmondásos volt az 1960-as évek végéig. (Ez a megállapítás ugyanakkor nem igazolja megbélyegzésüket, történetietlen és differenciálatlan minősítésüket.) Kirívó példája a rájuk is hivatkozó, napi politikai célokat szolgáló, szektás és teleologikus felfogásnak Fövény Lászlóné könyve, amely „érvelésében” különösen primitív, Rákosi-idézetektől visszhangos.¹⁵ Eszerint hiába szánta a költő a lapot „a fasisztaellenes erők összefogásával egy antifasiszta írói blokk orgánumának”, József Attila hangja, osztályharcos tételei „elvesznek a lap liberális, revizionista, trockista cikkeinek dzsungelében”. Hiába harcol cikkeiben és versei egy részében „a Szép Szó tévedései, ellenséges ideológiai megnyilvánulásai ellen, a lapon belül egyedül marad és lényegében nem változtathat a lap egészének arculatán”. A tömegektől való félelem Lukács által is emlegetett liberális bűne mellett Fövény szerint a lap fő jellemzője a – Fejtő Gide-esszéjével „igazolt” – szovjetellenesség, továbbá a földkérdéssel szembeni állítólagos közömbösség, a parasztság radikális követeléseinek az elutasítása. Ezzel magyarázza, hogy az 1930-as évek második felében elmaradt a népiek és az urbánusok összefogása, amiért, úgymond, a liberálisoké a fő felelősség. Ezt – a szerző szerint – József Attila sem látta tisztán, miként azt sem, hogy ilyen összefogásra a *Szép Szó* „a maga kispolgári elvi alapjai révén nem lehet alkalmas”.¹⁶

Ezeknek a mai, fiatal olvasó számára szokatlanul címkéző, átpolitizált, de éveken át szinte kanonikus tételeknek a felidézése annál is indokoltabb, mivel a 21. század első évtizedében – más ideológiai előjellel – mintha újraélednének az efféle „népnemzeti-antikapitalista” stemplizések. Még Fövényné könyve után egy évtizeddel is rokon szellemiség árad a rivális folyóiratot, a népi írók

¹⁴ [BAJOMI-LÁZÁR Endre] Dávid Ferenc: Új magyar folyóiratok. *Szabad Szó*, VIII. évf. 20. sz. 1936. május 16. 3.

¹⁵ FÖVÉNY Lászlóné: *József Attila*. Művelt Nép, Budapest, 1953.

¹⁶ Uo. 165–169.

Válaszát bemutató K. Nagy Magda monográfiájából: a *Szép Szó* gyengeségeinek fő oka szerinte az, hogy „nem tudott egyenletes forradalmi demokrata irányba fejlődni”.¹⁷ Hiszen ami nem az akkori értelemben felfogott kommunista párti ideológia képviselője, az, úgymond, legalábbis zavaros, eklektikus, ha nem egyenesen burzsoá, mivel az ellenség malmára hajtja a vizet.

2. A korai Kádár-kori államszocializmus antiliberalis diskurzusa

Az 1956 traumájából is okuló, a megtorlások utáni konszolidáció és az 1960-as évek elején az óvatos reformok útján elinduló (bár továbbra is diktatórikus) kádári politika igyekezett bővíteni úgynevezett szövetségi politikája bázisát. Ezt fejezte ki a párt első titkárának – stratégiai váltást sugalló, elhíresült – jelszava, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van”. A totális diktatúrát egyre inkább tekintélyelvűvé „puhító” politikai rendszer, a marxizmus monopóliumának megkövetelését a hegemoniára való törekvéssel felváltó ideológia a *Szép Szó* arculatát is megengedőbben minősítette, s persze József Attila életművét is a korábnál teljesebben, kevesebb csonkolással vélte értelmezhetőnek. A folyóirat bírálatában már nem a napi politikai aktualitások s nem a teleologikusan értelmezett kommunista mivolt diktálta historizálás volt a döntő, hanem a – persze szerény – aktuálpolitikai nyitást kiegyensúlyozni akaró „ideológiai vita”. A művészi, irodalmi értékek és az alkotók személyisége iránti nagyobb toleranciát az ideológiai, világnézeti témákban elodázhatatlan, élesebb s érdekesebb polémia egészítette ki. Sok egyéb – itt nem bemutatható – írás mellett jellegzetes példája ennek Imre Katalin 1962-es tanulmánya.¹⁸

Ez a fentebb idézett durva rágalmakhoz és történelemhamisításhoz képest feltűnően alapos, dokumentált tanulmány a

¹⁷ K. NAGY Magda: *A Válasz*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 110.

¹⁸ IMRE Katalin: *A Szép Szó és József Attila. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1962/1. 40–58.; valamint Uő: *A Szép Szó és József Attila. Irodalmi tanulmányok. Z-füzetek/29*, Budapest, 1991. 3–30.

korábbiaknál tárgyyszerűbben mutatja be a költő és a folyóirat viszonyát. Szokatlanul elismerő hangon méltatja az orgánium antifasiszta bátorságát, amelyet a szerző szerint az sem kérdőjelez meg, hogy szerkesztői gárdájának egy része (véltetően főleg Fejtő és Ignó Pál) később, az 1960-as évek elején is élesen oppozíciós politikai és publicisztikai álláspontot foglalt el a Kádárrendszerrel szemben. Ezt a „filologizálva elismerő” megközelítést ugyanakkor éles, sőt doktriner ideológiakritika egészíti ki: Imre Katalin József Attila írásainak is csak egy részét tekinti marxistának. Eltévelyedésnek tartja a freudizmust: „egyes tételeiben idealisztikus elképzelések, szociáldemokrata hatások, ideológiai eklekticizmus jegyei ismerhetők fel”, bár – írja – lehet, hogy ezekre a szerkesztői diplomácia kényszerítette a költőt. A folyóirat egészét „egy jellegzetesen urbánus intellektuel-gárda fóruma”-ként mutatja be a szerző, s ezzel magyarázza „a személyes szabadság fogalmának a [...] társadalmi összefüggéseiből kiragadott, abszolutizált felfogását, középpontba helyezését”. A liberális világkép persze 75 év után sem sebezhetetlen és vitathatatlan értékend; a folyóirat vagy akár a költő egyetlen szövege sem kritikai tabu, de a Szép Szó Imre Katalin megfogalmazta főbb jellemzése, antifasizmusának „polgári-ezoterikus-intellektuel” címkézése aligha vall reális eszme- és kritikátörténeti értékelésre.

Ebben a már-már pamfletizű ideologizálásban tovább él „a tömegektől való félelem” és a „korlátlan individualizmus” korábról ismert vádja is. „A fasizmusban ugyanis mindenekelőtt ennek az intellektuel rétegnek, ennek a szellemi arisztokráciának ellenfelét gyűlölték. Mondani se kell, hogy teljesen tévesen, egyoldalúan és merőben felületi jelenségekre figyelmezve. A fasizmust a »kérkedő és bömbölő« félműveltség, a »kollektív közepszerűség« rémuralmának, a nyárspolgári tömegek, a »bugrisok« lázadása gyümölcsének tartották, kultúra- és civilizációellenes terrornak, a szellem »gleichschaltolásának«, középkornak. [...] Értelmiségcentrikus felfogásuk jegyében vetették el a »proletárszocializmust«, abban is fenyegetettnek tartván az értelmiség érdekeit.” Imre Katalin elsősorban Fejtőt és Ignó Pált bírálja ebben a vonatkozásban,

elutasítva demokráciakoncepciójukat, amelynek fő erejét ők a haladó polgárság és a szociáldemokrácia szövetségében látták.¹⁹

A fasizmus(ok) természetéről, osztálybázisáról hét évtizede éles és tartalmas viták folytak-folynak a baloldali szellemű, sőt a nyíltan marxi ihletettségű társadalom- és történettudományi munkákban is. Aligha szükséges tehát valamiféle abszolút igazság felől megmérni a *Szép Szó* szerzőinek – korántsem egységes – fasizmusértelmezését, főleg nem 1938, a második világháború és a holokauszt előttről. Mindazonáltal a *Szép Szó* teljes szövegének szoros és történeti olvasata már annak idején, 1962-ban sem igazolhatta volna ezeket a minősítéseket; a »proletárszocializmus« értelmiségellenességével kapcsolatos addigi és későbbi, 1950–1960-as évekbeli tapasztalatok is mintha cáfolnák Imre Katalint. Persze a demokráciák egyfelől „szabadság- és emberjogi”, másfelől „szociális-egyenlőségi” küldetésének egymáshoz való konkrét viszonya, tehát mintegy „értelmiségi” és „plebejus érzékenységű” faktorának egyensúlya, mindig, azóta is időszerű, kényes, sőt drámai kérdés (főleg a modernizáció erőterében), s valóban a baloldaliság hitelét méri. Csakhogy ezt a felismerést Ignóus Pál, Fejtő és számos társuk, s nem utolsósorban a folyóiratban marxista osztályharcos elveket képviselő József Attila rendszeresen ki is mondta és képviselte. Imre Katalin sem hallgatja el, hogy a folyóirat meghatározó személyiségei úgy látták: „a »totális« uralmak azért jönnek létre, mert a polgári demokráciák nem eléggé szociálisak”.

Imre Katalin e korai, relatíve méltánylandó tanulmányát jóformán elfeledte a recepciótörténet-írás (magam is), amit az sem ment, hogy a szerző nézetrendszere a következő évek során nem ennek az írásának szemléleti árnyalása, hanem ellenkezőleg, inkább balos megmerevedése felé alakult. (Pályája a rendszer-változás egy kitüntetett pillanatában, 1989. október 24-én tragikus öngyilkossággal szakadt félbe.) Természetesen nem csupán egyéni nézetein, hanem a kor követelményein, Szabolcsi Miklós szerkesztői intencióin is múlhatott, hogy a „spenót”-nak becézett akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv általa írott fejezetében az 1962-esnél rigidebb és ridegebb *Szép Szó*-minősítés olvasható;

¹⁹ IMRE Katalin: *A Szép Szó és József Attila*. I. m. 51–55.

csakúgy, mint a kollektív munka egy másik, az antifasiszta irodalomról szóló, Illés László által írt, merevebb szemléletű részében.²⁰ Vélhetően a napi politikai-ideológiai kényszerek paradox logikája szüremkedhetett be ezekbe az 1965–1966-os megfogalmazásokba éppen akkor, amikor az MSZMP hozzálátott a gazdaságirányítás reformjának előkészítéséhez. A pártvezetés a reform vélhető hazai és külföldi ideológiai kockázatait egy nyíltan meghirdetett (Szirmai István központi bizottsági titkár által vezényelt) *ideológiai offenzívával* vélte minimalizálni, illetve ellenpontozva kiegyensúlyozni.²¹ Rossz, önáltató gyakorlatként.

Az 1960-as évek első felében a *mainstream* pártállami „akadémiai” álláspont ideologikussága annál szembetűnőbb, mert ekkorra már megjelent Gyertyán Ervin radikálisan szemléletfrissítő könyvesszéje²² és a marxista elkötelezettségét emigrációjában is megőrző Mészáros István – igaz, akkor csak olaszul hozzáférhető – József Attila-monográfiája.²³ Mindkét, egyértelműen szocialista elkötelezettségű szerző munkájában fölcsillan a *Szép Szó* baloldali „rehabilitálásának” igénye és esélye.

3. A doktriner „szabadelvű” és „antinépi” narratíva

A tágan vett progresszív szellemiségen belül voltak s vannak olyan nézetek, amelyek okkal vitatkoztak s vitatkoznak a fentiekben bemutatott két, „balosan” historizáló diskurzussal, viszont „gyengí-

²⁰ SZABOLCSI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 209–210., 318–319.

²¹ Nem részletezem az ezzel kapcsolatos politika- és eszmetörténeti szakirodalmat, csak két munkára utalok. AGÁRDI Péter: *Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez*. In: Uő (szerk.): *Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény II. Válogatás a magyar művelődés 1945 és 1990 közötti történetének dokumentumaiból*. PTE Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, Pécs, 2000. II. k. 711–747.; RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és korunk*. Sík, Budapest, 1997.

²² GYERTYÁN ERVIN: *Költőnk és kora. József Attila költészete és esztétikája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963.

²³ ISTVÁN MÉSZÁROS: *Attila József e l'arte moderna*. Lericci Editori, Milano, 1964. Magyarul CSALA Károly fordításában: *József Attila és a modern művészet*. Argumentum–Lukács Archivum, Budapest, 2004.

teni” igyekeznek a *Szép Szó*ban is jelen lévő markánsan osztályharcos vonulatot; a kettős (marxista–liberális) arculat helyett az utóbbi, a polgári liberalizmus dominanciájára teszik a hangsúlyt. A népi mozgalom egyes törekvéseivel folytatott jogos vitát abszolutizálva egyfajta urbánus-szabadelvű apologetikával övezik a lapot, illetve – ezzel kapcsolatban is – új előjelű historizálással „felszociáldemokratizálják”²⁴ az egykor kommunista szoborrá kanonizált költő ideológiai arcát. Ez a több kortárs utólagos emlékezésében és publicisztikájában, továbbá az 1980-as évek második felétől felélénkülő szakmai és közírásban fellelhető (bár soha nem koherens) nézettípus lényegileg eltévelyedésnek minősíti a költő körülbelül háromévi „kommunista” pályaszakaszát. Indokolatlanul leértékeli a számos esztétikai értéket is tartalmazó „proletárverses” ciklust, s jórészt elhibázottnak, gondolati merevségnek, illetve a szubjektív-önigazoló bölcséleti útkeresés túlfeszített kísérletének hirdeti József Attila „ortodox marxista” szellemiségű tanulmányait, például a *Szép Szó* hasábjain megjelenteket.

Bár e nézet képviselőinek a lényegben történelmileg igazuk volt, a folyóirat írásaiban és táborában persze jelent meg néhány polemikus túlzás, a népi írókkal szembeni doktriner, bizalmatlan álláspont is (miért is lenne bármilyen értékes és gazdag szellemi műhely tévedhetetlen?). Leginkább Faragó László, Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán, Hatvany Lajos, K. Havas Géza, Ignó Pál és Zsolt Béla némelyik – többnyire okkal, de esetenként talán túlreagálva – védekező írását hozhatnám föl példaként erre az „antinépi” álláspontra, de részletező dokumentálásra és az árnyalt minősítésre e helyütt nincs terem. Miként arra sem, hogy újraértelmezsem az ezekkel „szekértáborbeliként” vitatkozó Bálint György, Jászi Oszkár és Radnóti Miklós írásait. A *folyóirat polgári liberalizmusát és József Attila szociáldemokratságát túldimenzionáló* ideológusi és szakmai vélekedések különösen a rendszerváltás körüli években sűrűsödtek össze: az államszocializmus 1989–1990-es bukása mintha igazolni látszott volna minden olyan narratívát, amely – a kapitalizmus liberális felfogását hirdetve – a válságból való egyedüli, már-

²⁴ GARAI László – Horváth Ivánnal vitatkozva, de csak részben meggyőzően – használja ezt a szellemes kifejezést: József Attilát „felszociáldemokratázzák”. *Élet és Irodalom*, 1988. augusztus 12.

már (szintén) teleologikus kiútként a tőkés rendszer rekonstrukcióját s ennyiben „a történelem végét” nevezte meg s tűzte napirendre. Nem részletezem ezt a felfogástípust és a *Szép Szó*-olvasatok ettől ihletett neoliberais-modernizációs historizálásait sem.²⁵

Két évtizeddel a hazai rendszerváltozás után, a 21. század elején – részben a gazdasági-társadalmi átalakulás régi-új ellentmondásainak kiéleződése, „a történelem vége” globalizációs kapitalista utópiája csődjének lelepleződése és egy agresszív, nemzeties-rendpárti populizmus terjedése okán – újraéledni látszanak a liberalizmus, a neoliberalizmus jogos és szakszerű bírálatát felülíró, sérelmi típusú jobboldali antiliberais demagógiák is. Ezek azután, sajnos, új életet leheltek s lehelnek az 1930-as évek *népi-urbánus vitájába* (amelynek a *Szép Szó* is egyik fóruma volt), aktualizálják azt, illetve veszélyesen újraélezi a szociális-emanicipációs radikalizmus és a szabadelvű emberjogi demokratizmus – hamis alternatívát képező – dilemmáját. A hazai szellemi életben bőséges a példatár erre a szomorú feltámadásra, illetve ennek a *Szép Szó* és a rokon törekvések újraolvasását torzító régi-új historizálásaira. Ez azonban már végképp túllép recepciótörténeti tanulmányom terjedelmi korlátain.

4. A demokratikus szocializmus utópiájának *Szép Szó*-diskurzusa

Az „utópia” kifejezést – nem térve ki a fogalom összetett jelentéstartékára – itt és most nem gúnyosan, még kevésbé pejoratívan s nem is a steril légvárépítés, az eleve reménytelen céltételezés terminus technicusaként, hanem az „egyelőre nem reális, de értéktételező és megharcolható jövőkép” metaforájaként használom, némileg leegyszerűsítve Ernst Bloch és Karl Mannheim utópiafo-

²⁵ Részben megtettem ezt a József Attila-centenáriummal foglalkozó munkában: AGÁRDI Péter: *József Attila, a közös ihlet. Egy irodalmi centenárium tükrös és anatómiája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

galmait.²⁶ A „demokratikus szocializmus” fogalma és távlattudata az 1960-as évektől terjedt el, részben az nyugati úgynevezett eurokommunista pártok, részben a kelet-európai államszocializmusok reformkurzusai jóvoltából. Erős elméleti nyomatékot kapott Lukács György 1968-ban németül fogalmazott – magyarul viszont egészében csak húsz év után megjelenhetett – híres, antisztálinista és antikapitalista esszéjében,²⁷ valamint az ehhez kapcsolódó baloldali diskurzusban. A tőkés világgazdaság megújulási dinamizmusának és az államszocialista rendszerek (mindenekelőtt a Szovjetunió) modernizációja befulladásának, strukturális megmerevedésének szorítójában, majd az utóbbiak összeomlásakor – tehát az 1960-as évektől nagyjából az 1990-es évek derekáig – sokféle megfogalmazódott a demokratikus szocializmus *tertium datur*jának elméleti scenáriója. Ebből – szerény európai kísérleteket, valamint a sajátos kínai fejlődést leszámítva – sehol nem lett realizált modellváltás, mindenütt a kapitalista előjelű világrendszer-változás és a parlamentáris demokrácia fordulata következett be. (Annak elemzése, hogy milyen társadalmi, kulturális, szociálpszichológiai és ideológiai „eredményekkel”, végképp nem e tanulmány illetékessége, még akkor sem, ha az egykori *Szép Szó*, ha ma kézbe vesszük, e tekintetben is szolgál reveláló olvasatokkal.)

A recepciótörténeti keretek közé visszatérve: a baloldali szellemiségre az 1960-as évek második felétől termékenyen ható – mégoly bátortalan, ellentmondásos – *szocialista reformkísérletek* a tudományos és a szellemi életben is újratárgyaltatták a korábban tabusított vagy átideologizált társadalmi, kulturális és történeti kérdéseket. Köztük napirendre került a szocializmus tág, plurális értelmezése, a baloldali elkötelezettségű mozgalmak, értékek, életművek újraértékelése is. Hazánkban is izgalmas viták indultak a marxizmus reneszánszáról, majd a marxizmuson belüli irányzatokról, az úgynevezett praxisfilozófiáról és az

²⁶ Lásd ILLÉS László–JÓZSEF Farkas (szerk.): *Mitosz és utópia. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 1995., AGÁRDI Péter: *A szocializmus – rendszer/mozgalom/utópia? Hét Hárs*, VIII. évf. 2–3. sz. 2009. reformáció [október], 28–30.

²⁷ LUKÁCS György: *A demokratizálás jelene és jövője*. Előszó: ALMÁSI Miklós. Magvető, Budapest, 1988.

újbaloldaliságról. Ezeknek a friss áramlatoknak a fuvallatában megújult a *József Attila-kutatás* eszmetörténeti-ideológiai terepuma is – elsősorban Szabolcsi Miklós, Németh G. Béla, Gyertyán Ervin, Tverdota György, Lengyel András, Veres András és mások jóvoltából. Megindult a baloldal „kitágítása”, a nem kommunista baloldal, a szociáldemokrácia és a polgári liberális progresszió rehabilitálása, a demokratikus örökség korábrinál lényegesen gazdagabb értelmezése. Mindez termékenyen hatott a *Szép Szó*, illetve Fejtő Ferenc, Gáspár Zoltán, Ignóus Pál, K. Havas Géza s mások értékelésére is.

A folyóirat kétpólusú ideológiai ellipszisét, a szocialista és a liberális eszmékör szerves (de persze belső vitákat is tételező) egységét immár nem kényszerként, megalkuvásként, József Attila kizsorításaként értelmezték, hanem a kor diktálta antifasiszta és humanista progresszivitás természetes közegeként és diskurzusaként. Az említett és a meg nem említett irodalmárok immár nem egy teleologikusan tételezett politikai rendszer, hanem egy remélt *demokratikus szocializmus* nyitott, modernizációképes, ám nem parttalan, baloldali értékrendje kontextusában interpretálták *Szép Szó*-olvasataikat. A folyóirat 1986-os 50. évfordulóját jószerivel már döntően ez a szemlélet ihlette,²⁸ s ezt a megújulást fejezte ki az emlékezéseket és tanulmányokat tartalmazó kötet is.²⁹ Ez utóbbi alapos bevezetőjében Szabolcsi Miklós végre igazságot szolgáltatott a folyóiratnak, reálisan helyezte el az európai és a hazai eszme-, illetve művelődéstörténeti erőterben. Az antifasiszta és populizmusellenes tendencia mellett szólt a *nem kommunista baloldal* tág övezetéről is, amelynek révén a *Szép Szó* része volt „a ki nem alakult baloldali egységfrontnak, amelyet a kor legjobb erői kívántak volna, és amelyet inkább mi vetítünk vissza az időben”. Igen, Szabolcsi szerint tény, hogy „a magyar szellemi baloldal kívánt egysége mindvégig csak lehetőség maradt. [...] Az így feltételezett, »potenciális«, »virtuális« baloldali hagyománynak volt fontos orgánuma” a *Szép Szó*. Tehát – nyomatékosította Szabolcsi 1987-ben – a számos társadalmi, földreformos stb. program mel-

²⁸ Lásd például Bozóki András (szerk.): *A Szép Szó 1936–1939*. Agárdi Péter utószavával. Kossuth–Magvető, Budapest, 1987.

²⁹ HEGYI Béla–TARJÁN Magda (szerk.): i. m.

lett „ma már a baloldali hagyomány részének tekintjük a Szép Szó demokráciáért, szabadságjogokért folytatott harcát, a szellemi és irodalmi szabadságért való küzdelmét” is.³⁰

Szabolcsi Miklós, aki az 1960-as évektől a József Attila-kutatás legtekintélyesebb tudós-ideológusa volt, s aki szintén végigjárta a baloldali elkötelezettség tisztítóüzét, 1980-as évekbeli világirodalmi tanulmányaiban s másutt rendszeresen használta a „demokratikus szocializmus” értékrendjét, olykor fogalmát is, s nem egyszer hirdette is reményét.³¹ Az akkor fiatal irodalmár-nemzedékből Tverdota György hasonlóképpen elemezte a költő világnézetének folytonosságát és belső alakulását.³² A legújabb kori recepcióban is aktív egykori szerkesztőtárs, Fejtő Ferenc – ha a világpolitika, a kapitalizmus és a rendszerkritika értelmezésében képviselt véleményével más baloldaliak, liberálisok vitatkoztak is – szintén a demokratikus szocializmus értékrendje és távlata felől vett részt ebben a diskurzusban; átélte s újraértelmezte a 100 évvel azelőtt született költő-barátja, József Attila életművét és folyóirata, a Szép Szó arculatát is.³³

Az 1980-as évtized második fele mindenestre fordulatot hozott a Szép Szó recepciójában: az antiliberalis előjelű, teleologikusan „forradalmi szocialista” historizálás alól kicsúszott a talaj, miközben a folyóirat szellemi gazdagságának vonzereje minden korábbit felülmúlt. „Új”, „antikanonikus” József Attila-szövegek kerültek elő, és egymás után láttak napvilágot az évtizedeken át jóformán csak bírálóan emlegetett szerkesztők, köztük a „diszszidens” s most végre „hazahozott” alkotók egykori írásaiból készült válogatások. A folyóirat egykori két híres összeállítása pedig, Fejtő szerkesztésében és József Attila költeményeivel intonáltan (*A Dunánál; Hazám*): az 1936-os *Mai magyarok régi magyarokról*

³⁰ Uo. 12–16.

³¹ Lásd SZABOLCSI Miklós: József Attila korának világirodalmában. *Magyar Tudomány*, 1980/12. 891-898.; Uo: *Világirodalom a 20. században. Főbb áramlatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

³² TVERDOTA György: József Attila szocializmusképe. *Literatura*, 1987–1988/1–2. 98–107, valamint ILLÉS László–JÓZSEF Farkas (szerk.): *Mítosz és utópia. Irodalom és eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 1995. 179–195.; Uo: *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.

³³ Lásd erről AGÁRDI Péter: *Fejtő Ferenc testamentuma*. I. m.

(4–5. szám), valamint az 1937-es *Mi a magyar most?* (14–15. szám) nem csupán reprint-, illetve újrakiadást ért meg,³⁴ hanem – bizonyára kihívó aktualitása okán – több *remake*-et³⁵ is, legutóbb 2011-ben.³⁶

Mint ahogy magam is a demokratikus szocializmus narratívája (s talán termékeny utópiája) jegyében gondolkodtam s gondolkodom a jelenről és a jövőről, éppen ez a távlat, illetve a benne testet öltő emancipációs ethosz segítette megértenem a *Szép Szó* nem egy, korábban „problematikusnak” vélt üzenetét. Mint ahogy fordítva is igaz: a *Szép Szó* és vitázó körének ideológiai útkeresése, demokratikus baloldalisága és harcos humanizmusa hozzájárult ahhoz, hogy átlássam a világrendszer-változás történelmi dilemmáit, paradoxonjait, valamint az európai és a magyar fejlődés előtt álló kihívásokat. Persze tudom: a múlt aligha szolgál közvetlen útmutatóul vagy receptként; a 21. század elejének diskurzusai és küzdelmei nem vívhatók meg a 70–80 évvel ezelőtti, immár jelmezzé, múzeumi tárgygyá vált fegyverzetben. Ám ha a 21. század elején nem aktuálisnak, utópiának tűnik is a demokratikus szocializmus távlata és reménye, József Attila komor teoretikus és líraillag hitelesített *csakazértis-ethosza* (a *Szép Szó* hasábjairól is) tovább lüktet első olvasóiban és „hívő” újraolvasóiban.

5. A Szép Szó szocializmusfelfogása és a Gide–Fejtő-paradoxon

Miközben a három és fél évfolyam hasábjain érzékelhetők tematikai és hangsúlyváltások (amiben döntően a jobboldali sajtóírányítás szigorodása és a három szerkesztő kiválása, József Attila halála, Fejtő Ferenc és Ignó Pál kényszerű emigrációja volt a meghatározó tényező), a „*baloldali-szociális*” és „*a liberális-ember*

³⁴ *Mai magyarok régi magyarokról*. [Reprint kiadás.] Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, Budapest, 1991.; *Mi a magyar most? Tanulmányok a magyar jelen legfontosabb kérdéseiről*. FEJTŐ Ferenc utószavával. Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, Budapest, 1990.

³⁵ Régi magyarokról mai magyarok. *Világosság*, 1996/8–9. és 1997/9–10.

³⁶ SÁNDOR Iván (szerk.): *Mi a magyar most?* Kalligram, Pozsony, 2011.

jogi” *elkötelezettség* – belső vitákban is testet öltő – *kettős egysége* végig jellemezte a folyóiratot. Az antifasiszta humanizmus, a patriotizmus és a demokrácia tematizációit a 36 számon át ez a kettősség konkretizálta, bármennyire mindinkább rákényszerültek is a szerkesztők a „zümmögésre”, a sorok közötti írásra – ahogy erről Ignotus Pál írt Lukács Györgynek küldött levelében.³⁷ Mindazonáltal riasztóan demagógok azok a rágalmak, amelyek a nemzeti és a földkérdéssel szembeni közömbösségben, valamiféle steril kozmopolitizmusban, értelmiségi belterjességben marasztalták el a folyóiratot. Az sem igaz, hogy a *Szép Szóból* kilúgozódott volna az osztályharc témája és a baloldali kapitalizmuskritikai hang: ezt a marxista tradíciót nem megtúrten, hanem önérzetesen képviselte – mások mellett és a legmarkánsabban – maga József Attila. Hadd utaljak csak a magántulajdon megszüntetését világtörténelmi perspektívába állító, 1936. áprilisi *Szerkesztői üzenetre*,³⁸ a lapot is mecenáló Hatvany Bertalannal folytatott vitájára,³⁹ vagy a népies irányzat ideológiai előfeltevéseinek már idézett kritikájára.⁴⁰

A baloldali és liberális értékrendek ottani és akkori, de máig érvényes *közös nevezőjét* testesítette meg az a hitvallás, amelyet Fejtő Ferenc prágai előadása villantott föl öndefinícióként: „Folyóiratunk megalapítására az a közös kívánság ösztönzött, hogy a humanizmus, a reform, a liberalizmus és szocializmus eszméinek visszaadjuk régi ragyogásukat s tisztaságukat, megfontoljuk egy szintézis lehetőségeit, éles harcot folytassunk az ifjabb s idősebb nemzedék opportunizmusa és defetizmusa ellen, s kritikával illessük az elharapódzó fogalomzavar terjesztőit. Hogy pozitív programunkat is vázoljam néhány mondatban, kívánjuk országunk központi kérdésének, a földkérdésnek alapos és megfontolt megoldását, a városi dolgozó munkásság és kispolgárság

³⁷ LUKÁCS György: *Harc vagy kapituláció?* I. m. 99–134.

³⁸ JÓZSEF Attila: *Szerkesztői üzenet*. In: SZABOLCSI Miklós (szerk.): *József Attila összes művei. III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 183–186.

³⁹ JÓZSEF Attila: *Ázsia lelke*. Megjegyzések Hatvany Bertalan könyvéhez. Uo. 179–183.

⁴⁰ JÓZSEF Attila: *Van-e szociológiai indokltsága az új népies irányznak?* Uo. 192–193.

érdekeinek és jogainak tiszteletben tartását. A földreformmal egy időben szeretnők kül- és belpolitikánk demokratikus reformját, a szomszéd népekkel való együttműködés megteremtését, társadalompolitikánk korszerű átalakítását, nem elsietett, de nem is késlekedő haladást a szocializmus irányában, a monopóliumok megtörését. Egy mondatban: *szabad, bátor, nemzeti társadalmunkban gyökerező, de európai szellemű és színvonalú irodalmat akarunk egy szabad, jól berendezett, művelődésre, haladásra képes és büszke országban*. Integer magyar demokráciát akarunk, s erők szerint küzdünk érte.⁴¹ Aligha kell bizonygatni: progresszív, baloldali rendszerkritika ez a javából.

A *Szép Szó* baloldali recepciójának évtizedeken át talán legkényesebb – hol tabusított, hol túldimenzionált – témája Fejtő Ferenc egy másik írása lett: Gide szovjetunióbeli élményeiről írott könyvének esszéismertetése.⁴² A tanulmány *corpus delicti* egyik oldalról abban a szektás kommunista narratívában, amely Fejtő Ferencet kiátkozta a baloldalból, a *Szép Szót* pedig ideológiailag megbélyegezte; de másik oldalról abban a szocializmusellenes diskurzusban is, amely a kommunizmus (nem pedig a sztálinizmus) és a fasizmus egyként totalitárius természetét hirdette s hirdeti. A Fejtő-tanulmány recepciójának dokumentumai, egykori és azóta született értelmezései immár egy, az eredeti szöveg terjedelmének sokszorosát kitevő kötetbe lennének gyűjthetők; maga a szerző is számos (nem feltétlenül mindig perdöntő) nyilatkozatot, értelmezést publikált egykori írásáról.

Arra nem vállalkozhatok, hogy a könyv és az esszé kapcsán kalandozásra induljak a *szocializmus*, a *kommunizmus*, a *leninizmus*, a *sztálinizmus*, a *diktatórikus államszocializmus*, a *forradalmi baloldaliság*, a *proletárdiktatúra*, a *Szovjetunió kül- és belpolitikája*, az *autentikus marxizmus* stb. fogalmainak és valóságának, illetve ezek egymáshoz fűződő viszonyának széles körű nemzetközi és hazai vitairódmába. Mégis, bőséges idézetek mellőzé-

⁴¹ FEJTŐ Ferenc: A háború utáni magyar irodalom. Irodalomszociológiai vázlat. *Szép Szó*, 19. sz. 1937. november. 289–299.; In: FEJTŐ Ferenc: *Szép Szóval*. Szerk.: SZÉCHENYI Ágnes. Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992. 24–39. (A tanulmány címét az 1992-es kötetben hibásan közölték.)

⁴² FEJTŐ Ferenc: „Ami fontosabb Oroszországnál is”. André Gide: *Retour de L'U*. R. S. S. *Szép Szó*, 10. sz. 1936. december. 193–209. Uo. 263–281.

sével, érdemes azért néhány elemi tényt rögzíteni Fejtő írásáról, amelyek kulcsfontosságúak lehetnek a folyóirat baloldali recepciótörténete szempontjából. Maga Gide a könyvében szocialistának vallotta magát, s traumatikus tapasztalataiból fakadó éles kritikáját is e felől az értékrend felől fogalmazta meg. A recenzens, Fejtő pedig önmagát 1936-ban maxistaként definiálta, s Gide-dal együtt „baloldali bírálókat” képviselt. Azokat a tendenciákat lepellezte le, amelyek „a szocialista eszmék eredeti értelméhez” képest tűntek devianciának: „a szellem egyenruháját, az elnyomatást, a leegyszerűsítést, a személytelenülést, az embertelenedést, a tudatlanságot, a hamis propagandát, a kulturális együgyűségeket”.⁴³ Pedig – teszem hozzá 2011-ben – Fejtő Ferenc még a nagy terror elején járt, s e kezdetekről sem volt pontos képe Gide-nek, miként sok más tragikus jelenségről sem.

Gide – érvelt Fejtő – nem a szocializmusban csalódott, hanem saját messianisztikus bolsevik ábrándjában. „Egyetlen szava sincs a szocialista eszmények ellen – írta Fejtő. – A szocialista eszmények nevében kifogásol. Egyetlen szava sincs a demokrácia ellen. A demokrácia nevében kifogásol.”⁴⁴ Hosszan lehetne interpretálni Gide könyvét⁴⁵ és Fejtő recenzióját, illetve szembesíteni őket írásaik korabeli s későbbi méltatóival és opponenseivel. Igazolni, védelmezni nem szükséges minden konkrét állításukat és elméleti igényű tételüket, ugyanakkor, belehelyezve írásaikat a történelmi kontextusba, azt sem róhatjuk fel nekik, hogy a nyilvános baloldali bírálattal gyengítették volna a nácik által (később) megtámadott Szovjetunió melletti szolidaritást és a (még létre sem jött) antifasiszta népfrontot. A *Szép Szó* ideológiai arculata és recepciója szempontjából viszont feltétlenül idézendő Fejtő nagyon is a jövőbe mutató reflexiója: „Meglehet, hogy a baloldali világszemlélet megvalósíthatatlan. Ennek lehetőségét fenn kell tartani, egyszerűen azért is, mert ellenkezője eddig még bebizonyíthatatlan. Lehet, hogy a szociális felszabadulás és emberi önkormányzat éppoly csalóka ábránd, mint az örök béke. Lehet, mert még sohasem volt. De egy

⁴³ Uo. 263.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ André GIDE: *Visszatérés a Szovjetunióból*. Ford.: DÉRY Tibor és RÉZ Pál. SZILÁGYI Ákos bevezetőjével, RÉZ Pál utószavával. Interart, Budapest, 1989.

bizonyos: hogy ha a baloldal nem ragaszkodik végzetesen és végletesen a maga eszményeihez vagy ábrándjaihoz: hogy az igazat ki kell mondani, mindig ki kell mondani, hogy az igazság rendszere összefügg, és igazság igaz ügynek éppúgy nem árthat, mint ahogy fehérret fehérrel nem lehet befeketíteni – akkor valóban azt lehet tanácsolni neki, [...] hogy hallgasson el. Hallgasson el mélyen és örökre. Mert részletigazságok minden rendszerben vannak, rész-igazságokat minden rendszer elismer. A baloldal létjoga, hogy a teljes és állandó igazságra hivatkozik.” A tanulmány egy későbbi pontján – az objektív törvényszerűségek, a kényszerek, valamint az emberi cselekedetek és felelősség viszonyát boncolgatva – így írt Fejtő: „Vajon nem az-e a szocialista, aki szükségszerűen, mert tárgyi és belső szükségből, a kapitalizmus szükségszerűségei ellenére cselekszik? Vajon nem az-e a baloldali, aki a felismerés és erkölcs szükségéből a szociális és szellemi elnyomatás »szükségszerűségei« ellen támad?”

Természetesen nem azt állítom, hogy Gide-nek vagy Fejtőnek mindenben igaza lett volna. Tény viszont, hogy Sztálin 1936 és 1942 közötti politikája ott és akkor megfogalmaztathatott volna velük ennél szigorúbb kritikát; még akkor is, ha bekalkuláljuk a náci agressziót, a Szovjetunió élethalálharcát a létezésért, valamint a Hitler elleni, Európát végül is megmentő honvédő háborút. (Ezt a még élesebb kritikát később mindkettő meg is fogalmazták.) A „bolsevizmus” és a „sztálinizmus” értelmezésében a baloldalon is születtek azóta korszerűbb, árnyaltabb – persze akár szintén tovább vitatható – felfogások is,⁴⁶ de aligha lehet kétségbe vonni (magam sem így láttam két-három évtizeddel ezelőtt)⁴⁷ az 1936-os fejtői konklúzió történeti igazságát és baloldali karakterét – s korántsem csupán a szocializmus sorsát illetően: „A bolsevizmus nyilván nem szocializmus, csupán annak eltorzulása, a feltétlenül, a minden áron forradalmárkodás elméleti igazolása.” Gide saját messianisztikus bolsevik ábrándjában csalódott s nem a szocializmusban, ez az ábránd bukott meg s nem a szocializmus.

⁴⁶ Például KRAUSZ Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

⁴⁷ AGÁRDI Péter: *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. I. m.

Különösen a bolsevista konformizmus, „a vonalhoz való tömeges igazodás”, a vezérkultusz és a megfélemlítettség terjedése ejtette kétségbe Gide-et és Fejtőt. „A forradalmár bukott meg, aki oly rendért küzd, amelyben végre ő lehessen konzervatív, dühösebben és fanatikusabban tekintélytisztelő, mint a világ valamennyi eddigi konzervatívjai együttvéve, s a hatalom üdvözítő birtoklásáért elvben odadobja mindazt, amiért s ahogyan érdemes lenne a hatalmat megszerezni és gyakorolni.”

Azt, hogy mennyire baloldali szellemű volt a Gide-könyv, a fordító, Déry Tibor elleni horthysta szellemű bírósági eljárás is bizonyította egykoron. A Fejtő-esszé megjelenése után 75 évvel, világtörténelmi, magyar és a baloldalon belüli kataklizmák után pedig az a költői kérdés ágaskodik föl a folyóirat újraolvasójában: ugye ma „*megelégednénk*” a szellemi életben, a tágan értett baloldalon „legalább ennyi szocializmussal”, azaz egy olyan baloldali ethoszszal, amelyet ez az írás, illetve az egész folyóirat képviselt?

*

1938 és 1948 (sőt 1988) között mindezt másként látta a magyar baloldal, benne a „reális” szocializmus számos ideológusa, köztük Lukács György is. A *Szép Szóról* írván sem (vagy alig) tudták szétválasztani a baloldali értékrendet, jövőképet és a megvalósult (majd megbukott) államszocialista konstrukciót. Ignotus Pálnak a lényegben igaza volt, amikor megvédte folyóiratát Lukáccsal szemben. Ám maradandónak bizonyult Lukácsnak az a tétele, hogy a „*jobb kontra bal*” ellentétét a baloldalnak mindig is össze kell tudni kapcsolni „*a fenn és a lent*” konfrontációjával, mint ahogy az a tapasztalata is érvényes lett: ha ez nem történik meg, akkor „a magukra hagyott, eltaszított tömegek visszamaradott része [...] áldozatul esik a reakciós demagógiának”. Ignotus Pál ebben elvileg egyet is értett Lukáccsal, s éppen azt bizonygatta: a *Szép Szó* igenis törekedett rá, hogy összekapcsolja a szabadságjogok védelmét a szociális érdekekével: „...amikor Magyarországon egyfelől [az] alkotmányos szabadság védelme címén tartóztatják fel a szociális reformokat, másfelől szociális igazságtéves ürügyén igyekeznek az egyéni szabadságot megfojtani, akkor mi vállaljuk

a személyi méltóság védelmét és a szociális javítás igyekezetét egyszerre; a liberális bölcsélet eredményeit is, a kollektivizmus harcát is.”⁴⁸ A szerkesztői szándék valóban ez volt, a folyóirat hasábjai a kifejtés hiteles dokumentumai, de a magyar társadalom tényleges 20. századi históriájában inkább – máig – a deficitek dominálnak ebben a vonatkozásban.

Lukács – 1946. januári válaszában, folytatva a vitát Ignotus Pállal – arra figyelmeztetett: „...az új demokrácia nagy feladata lesz, amennyire lehet, részben alkotmányos úton, részben a dolgozók tömegszervezeteinek állandó aktivizálása és bevonása segítségével azt a veszedelmet, hogy a polgári demokrácia (alkotmányváltozás nélkül) reakcióba átcsúszson a minimumra redukálni.” Az, hogy ez sikerül-e, a meggyőződéses és az ideológiailag befolyással rendelkező demokraták tisztánlátásán és cselekvőképességén fog múlni – tette hozzá. Azóta tudjuk: 1948-ban nem sikerült elhárítani ezt a veszélyt, de aligha elsősorban a tisztánlátás és a cselekvőképesség hiánya miatt, hanem nemzetközi okokból. Áldozatául esett – mások mellett – Lukács György is, Ignotus Pál is: az előbbit ideológiai autodafé átkozta ki, az utóbbit börtön némitotta el. (Nem sikerült megvédeni ezt a – mégoly korlátozott eredményességű – demokráciát 2010-ben sem, nem utolsósorban annak megoldatlansága miatt, amit Lukács úgy említett, hogy a „lenn” tendenciájába következetesen be kell vinni „a jobb-bal politikailag termékeny széjjelválását”.)

Egy évvel Lukács és Ignotus Pál idézett levélváltása után, József Attiláról írván, Fejtő Ferenc is reagált erre a vitára, illetve az általa is szerkesztett folyóirat megítélése körüli eszmecsere: „...még ha fejünk tetejére állunk is szenvedélyes önbíráló igyekezetünkben, akkor sem mondhatunk mást, hogy *igazunk volt*. Igazunk volt, amikor nem kértünk a fajvédelemmel fűszerezett szocializmusból, igazunk, amikor Thomas Mannt ünnepeltük s nem Alfred Rosenberget, amikor az abesszín válság idején tiltakoztunk a fasiszta hódítás ellen, amikor szót emeltünk a spanyol republikánusokért, igazunk, amikor az irracionalizmus dicsérői ellen az Észre, a *Mein Kampf*tal szemben a *Kapitalra*, az Erőszak

⁴⁸ LUKÁCS György: *Harc vagy kapituláció?* I. m. 99–134.

imádóival szemben az emberiségre hivatkoztunk, igazunk, amikor néhány hónappal az Anschluss s a Szudéta-propaganda tobzódása előtt Csehszlovákiába mentünk a magyar–csehszlovák megértés szüksége mellett tüntetni.

S ha igazunk volt, ez igazság megszövegezésében, kialakításában s főleg méltó képviselésében, mondhatnám megörökítésében József Attiláé az oroszlátrész.⁴⁹

⁴⁹ FEJTŐ Ferenc: József Attila, az útmutató. *Szocializmus*, 1947/5. 214–221. (Önálló füzetben ugyanezzel a címmel.) *Népszava*, Budapest, 1947. In: FEJTŐ Ferenc: *József Attila, az útmutató*. Szerk.: VALACHI Anna. *Népszava–Papirusz Book*, Budapest, 2005. 25–26.